

9. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я.Рейковский. – М., Прогресс, 1979.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – М., 1946.
11. Симонов П.В. Высшая нервная деятельность человека. Мотивационно-эмоциональные аспекты / П.В.Симонов. – М., Наука, 1975.
12. Симонов П.В. Эмоциональный мозг / П.В.Симонов. – М., 1981.

*О.Р.Лиховид,
здобувач Інституту педагогіки
АПН України*

ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ КРАЄЗНАВЧИХ ЗНАТЬ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ КУРСІВ

У статті теоретично обґрунтовані критерії відбору й побудови різнорівневого змісту краєзнавчого курсу в загальноосвітній школі.

В статті теоретически обосновані критерии отбора и построения разноуровневого содержания краеведческого курса в общеобразовательной школе.

The selectin and heterolevels aim formation criteria, forms, in the process of secondary school's local lor, history, and economy work has been worked out have been theoretically defined.

Краєзнавча галузь знань як принцип навчання і виховання має унікальну можливість комплексного формування особистості, через наступність різноспрямованого історичного, адаптаційного досвіду проживання людини у визначеному ландшафті. Залучити учнів до краєзнавчих досліджень можливо тільки тоді, коли правильно сформулювати виховні і наукові задачі, використовуючи сучасну методологічну основу.

Головним у краєзнавчій роботі з учнями основної школи є педагогічний аспект: по-перше, дидактична сторона (змістова), яка передбачає оволодіння учнями змістом і сучасними методами краєзнавчих досліджень, а по-друге, виховна, яка пов'язана з розвитком особистості, самостійно мислячої, соціально активної та творчої [1]. Відповідно, перспективу наукової краєзнавчої діяльності у загальноосвітніх закладах освіти необхідно будувати, передусім, як перспективу педагогічну, акцентуючи увагу на фундаментальні, довготривалі знання, опираючись на науково-методичні та навчально-виховні задачі краєзнавства. При цьому суспільне значення краєзнавчих досліджень виявляється за умови підтримки колективних або індивідуальних ціннісних орієнтирів у становленні особистості учня, через зміну сфер діяльності, і при цьому необхідна взаємодія вчителя й учня.

Метою публікації є обґрунтування структури краєзнавчого матеріалу у процесі вивчення географічних курсів у загальноосвітніх закладах.

Ми вважаємо, що краєзнавчі дослідження сприяють соціальній і психологічній адаптації до умов реального життя, вихованню в учнів цілісного позитивного світосприйняття, виробленню уміння гнучко перебудовувати

напряму діяльності у зв'язку зі зміною технологій та вимогою сучасного життя. У формуванні краєзнавчих знань у процесі вивчення географічних курсів велике значення мають рівень і глибина наукових знань учителів у системі природознавчих наук, що означатиме достатню підготовленість учителя до викладання краєзнавства у школі. Разом із науковою підготовкою із предметів природничого циклу у формуванні професійних якостей учителя значне місце відводиться активізації учнів у процесі краєзнавчої роботи на основі науково-пізнавальної діяльності з позиції діяльнісного підходу у процесі навчання.

Формуванню в учнів краєзнавчих знань, на наш погляд, може сприяти використання структури навчального матеріалу і спеціально організована взаємодія видів активізації пізнавальної діяльності з опорою на систему узагальнених наочних орієнтирів, визначених педагогічних умов та розроблених організаційних форм, методів та принципів навчання. Виходячи із задач краєзнавства, необхідно вирізняти його за формами організації. У процесі розвитку склалося державне, шкільне та суспільне краєзнавство. Сутність шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні учнями в навчально-виховних цілях визначеної території свого краю по різних джерелах і головним чином на засадах постійних спостережень під керівництвом вчителя. Наголосимо, що шкільне краєзнавство відрізняється від суспільного тим, що воно здійснюється тільки учнями і розвивається відповідно до навчальних і виховних задач загальноосвітнього навчального закладу. Однією із умов шкільного краєзнавства є керівна участь учителя. Виходячи із навчальної програми, складу учнів і місцевих можливостей, учитель визначає об'єкти для дослідження, види та методи роботи, організовує учнів на вивчення краю та керує їх роботою.

Готовність учителя до краєзнавчої роботи визначається умінням цікаво, послідовно й образно викладати зміст навчальних предметів на основі реалізації краєзнавчого принципу й з урахуванням індивідуально-вікових особливостей і життєвого досвіду учнів; формувати любов до рідного краю і свого народу; розвивати пізнавальний інтерес до культурно-історичного і соціально-економічного життя рідної землі; формувати цілісну систему загальнонаукових, краєзнавчих знань і понять під час викладання предметів природничого циклу планувати й організовувати роботу школярів з різноманітними краєзнавчими джерелами; організовувати й проводити різноманітну діяльність із дослідження рідного краю; формувати навички природоохоронної діяльності й екологічну культуру учнів; доцільно використовувати в урочний і позаурочний час форми, методи і прийоми краєзнавчої роботи; залучати учнів до життя найближчого соціокультурного середовища й країни в цілому; впливати на емоційно-вольову й розумову сфери учнів за допомогою краєзнавчого матеріалу і різноманітних форм і методів краєзнавчої роботи; аналізувати соціально-економічні і культурні явища і процеси регіону й держави в цілому і передавати набуті краєзнавчі знання підрастаючому поколінню.

Таким чином, шкільне краєзнавство необхідно розглядати не тільки як діяльність учнів, яка спрямована на вивчення свого рідного краю, але і як одну з умов, яка забезпечує викладання географії на конкретному життєвому матеріалі. Пов'язуючи матеріал, який вивчають учні, з тими знаннями та практичними вміннями, які постійно оновлюються й набувають нових ракурсів у результаті досліджень рідного краю, учитель сприяє становленню краєзнавчого принципу у навчанні.

У шкільному курсі географії передбачено вивчення таких понять, які можуть бути засвоєними тільки на основі краєзнавчого навчального матеріалу. Досвід нашої роботи й учителів-практиків засвідчив, що поняття про місцеві ґрунти, водойми, будову русла річки тощо засвоюється набагато краще, оскільки спостереження здійснюються учнями самостійно, в реальній дійсності.

Таким чином, викладання краєзнавчого матеріалу значно полегшує засвоєння географічних понять; використовуючи конкретні знання про рідний край, учні розширюють своє уявлення про географічне положення, геологічну будову і рельєф, природно-ресурсний потенціал рідного краю, значення корисних копалин для економічного розвитку своєї місцевості і держави в цілому, клімат, внутрішні води, особливості рослинного і тваринного світу; культурно-історичні об'єкти, формують науковий апарат при вивченні закономірностей природних процесів. Так, наприклад, уявлення про форми поверхні буде правильним, якщо воно складатиметься у процесі їх дійсного вивчення та спостереження. І навпаки, залишиться умовним, якщо вони створювалося тільки на основі опису вчителя та навчального посібника.

Краєзнавство дає можливість пов'язувати більшість питань різних дисциплін між собою і використовувати їх для практичних цілей. Наприклад, такий міжпредметний зв'язок може бути реалізуватися картографування своєї місцевості, коли у процесі вирішення багатьох питань залучаються знання із математики, біології, хімії, історії та інших предметів. Незаперечним є факт, що одночасно з географічними дослідженнями відбувається ознайомлення з історичними об'єктами рідного краю. Упровадження краєзнавчого принципу у викладанні географічних курсів допомагає пов'язати теоретичні знання, які здобуваються на уроках, із практичним застосуванням, наприклад: метеорологічні спостереження для сільського господарства, спостереження за режимом річки, збір цілющих рослин для аптек тощо.

Успішність розвитку в умовах, коли учень є дослідником обраної теми, забезпечить, на нашу думку, такий план роботи: обрання теми й розробка плану роботи; визначення теми й види робіт, терміну виконання; обрання форм, методів і способів виконання роботи; вивчення різноманітних джерел дослідження; долучення фахівців або очевидців, що мають відношення до обраної учнем теми дослідження; літературне й узагальнююче оформлення зібраного матеріалу; використання зібраного й опрацьованого дослідницького краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі школи.

Дотримання перерахованих вимог визначає краєзнавчу спрямованість діяльності учнів: попереднє ознайомлення учнів з особливостями природного й

економічного розвитку рідного краю, з алгоритмом вивчення певних природничо-територіальних комплексів, конструювання змісту краснавчого матеріалу на основі міжпредметних зв'язків і виконання різноманітних завдань краснавчого характеру, регулярне вивчення природних явищ і процесів у їх розвитку й динаміці.

Значне поліпшення результатів навчання у формуванні краснавчих знань пов'язане зі структуруванням змісту навчального матеріалу. Його основу становить логіко-дидактичний аналіз, що забезпечує: 1) визначення логічної структури навчального матеріалу; 2) виокремлення основного змісту і принципового витлумачення його; 3) з урахуванням навчально-виховної мети вивчення основного матеріалу, визначення провідних методів навчання; 4) добір адекватних змістові й виокремленому методів навчання й виховання засобів і прийомів навчання й виховання.

Особливу значущість має логічний аналіз навчального матеріалу окремого структурного блоку знань. Аналіз цієї порції навчального матеріалу має бути таким: 1) виявлення форми мислення, в яких зафіксовано знання, поняття і його визначення, умовивід тощо; 2) виконання логічного аналізу кожної з виокремлених форм мислення і встановлення логічної спільності поміж, наприклад, складом і структурою різних понять при осмисленні процесів чи в методах міркування. Осмислення зв'язку властивостей у визначеннях понять виводить учителя на спільність способу формування понять, які мають однакову логічну структуру, на методику одержання контрприкладів, методику виконання дії підведення під поняття, методику добору завдань для формування поняття, особливо його змісту. Логічний аналіз проблемних завдань значно сприяє спільності роботи над ними. Логічний рівень аналізу дає єдність роботи на формальному рівні з однаковими формами мислення. Так, робота з визначеннями понять, подання узагальнення і висновків на основі однакової логічної конструкції може бути за формою єдиною у будь-якому курсу. Слід зауважити, що йдеться не про формальні поняття й логічні операції над ними, а про змістове їх розкриття на різному навчальному матеріалі.

Проте спеціальному дидактичному аналізу піддати навчальний матеріал необхідно після того, як виконано його логічний аналіз. Дидактичний аналіз навчального матеріалу включав в себе дві обов'язкові вимоги: 1) визначити загальну навчально-виховну мету вивчення виокремленого в результаті раніше проведеного аналізу навчального матеріалу; 2) визначити загальні методи навчання цьому матеріалі. Мета вивчення й рівень точності вивченого матеріалу дають основу для добору діагностичних методів і методів керування діяльністю учнів.

Сучасна педагогічна думка розглядає міжпредметні зв'язки як узгодженість між навчальними предметами, що дозволяє розглядати факти і явища реальної дійсності з різних сторін, з позицій різних навчальних предметів [2]. Слід наголосити, що уроки інтегрованого змісту різняться від уроків із використанням міжпредметних зв'язків. Використання міжпредметних

зв'язків передбачає використання на уроці матеріалу інших предметів. Ці окремі короткочасні елементи уроку (задачі, питання, доповнення тощо) сприяють глибшому сприйманню й осмисленню навчального матеріалу і часто містять додаткове позитивне емоційне навантаження. Структура такого уроку ніби доповнюється відомими дітям повідомленнями і формами роботи, які до цього часу використовувалися на уроках інших предметів. Зв'язок між поняттями і їх розвиток у системі предметів забезпечує розширення і поглиблення знань учня і сприяє їх перетворенню на світоглядну систему.

Ефективна реалізація міжпредметних зв'язків забезпечується чітким розрізненням їх видів за функцією у формуванні понять: 1) використання понять, уже сформованих під час вивчення іншого предмета для формування нових понять; 2) використання понять, уже сформованих раніше на заняттях з інших дисциплін, під час вивчення даного предмета; 3) подальший розвиток на заняттях з даного предмету поняття, формування якого було розпочато у процесі іншого предмета; 4) систематизація й узагальнення понять, з якими учні ознайомилися на уроках з різних предметів [3, с. 69–70].

За нашим висновком, застосування міжпредметних зв'язків за змістом навчального матеріалу у процесі краєзнавчої роботи активізує розумову працю учнів, сприяє розвитку в них стійкого інтересу до знань й до самого процесу пізнання, більш широкому й глибокому розумінню і засвоєнню досліджуваного матеріалу, наукових і соціальних проблем навколишньої дійсності. У свою чергу інтеграція змісту дисциплін вимагає координації змісту освіти. Відтак, інтеграція і координація є двома взаємопов'язаними між собою тенденціями розвитку міждисциплінарності, характерної для сучасної науки і навчання. У навчанні інтеграція здійснюється шляхом злиття в одному синтезованому курсі (темі, розділі) елементів різних навчальних предметів, злитті наукових понять і методів різних дисциплін у загальнонаукові поняття і методи пізнання, комплексування і поєднання основ науки в розкритті міжпредметних навчальних проблем. Координація – це узгодження навчальних програм споріднених предметів з позиції загальності трактування навчальних понять, явищ, процесів і часу їх вивчення, тобто ретельно розроблений зв'язок навчальних предметів, який сприяє інтеграції знань. У світлі зазначеного удосконаленню навчально-виховної діяльності у процесі краєзнавчої роботи суттєвими вважаємо такі напрямки використання інтегративних завдань для формування активної особистості: інтегровані завдання як засіб збудження інтересу до навчання; інтегровані завдання як шлях формування творчого мислення; взаємозв'язок у роботі вчителя й учнів на уроці з інтегрованим завданням; інтегровані завдання на уроках краєзнавчого спрямування як засіб активізації творчого потенціалу особистості.

Під час побудови інтегрованих завдань у процесі краєзнавчої роботи ключовим моментом, на наше переконання, є вибір критеріїв змісту завдання, оскільки навчальний матеріал, який входить до інтегрованих завдань, стосується різних предметів, визначає вектор об'єднання його навколо однієї ідеї – питання надзвичайно важливе. Зміст інтегрованого завдання має

відповідати таким критеріям: 1) ступінь спорідненості матеріалу; 2) раціональне співвідношення між обсягами навчального матеріалу; 3) перспективна значущість змісту інтегративного фактора; 4) рівень системності вихідного інтегративного фактора; 5) відповідність змісту завдання загальнонауковим тенденціям формування творчої особистості; 6) доступність змісту інтегрованого завдання учням з різною базовою підготовкою, врахування їхніх особливостей учнів.

Запровадження інтегрованого курсу у процесі краєзнавчої роботи відкриває перед учнями можливість оволодівати узагальненими, сукупними знаннями, які звільнять їх від однобічного розвитку і прискорять розширення їхнього світосприйняття, що, у свою чергу, поліпшить умови для повноцінного формування кожної особистості.

Перелік навчальних предметів, що містять наукові знання різних галузей науки, що можуть бути успішно інтегровані в навчальний курс у процесі краєзнавчої роботи: суспільство і суспільні відносини (історія, економічна географія, суспільствознавство, правові відносини); природа і її основні закономірності (географія, фізика, хімія, астрономія, біологія); природознавство й основи техніки й технології (географія, фізика, електротехніка, біологія, основи агрономії); гуманітарні науки (мовознавство, літературознавство, дисципліни мистецтвознавчого спрямування – образотворче мистецтво, музичне мистецтво).

За нашим висновком, інтеграція навчальних предметів, які є основою для організації і здійснення краєзнавчої роботи підлітків у загальноосвітній школі, має ґрунтуватися на таких дидактичних положеннях: супідрядність функцій окремих навчальних дисциплін (природознавство, фізика, хімія – на вивченні законів навколишнього середовища; історія, суспільствознавство – на вивченні закономірностей розвитку суспільства; трудове навчання, фізика, хімія – на вивченні основ сучасного виробництва, особливостей промисловості регіону – чорна металургія); економічність – ущільнення і концентрація навчального матеріалу, усунення дублювання й його вивченні (узагальнене вивчення складу ґрунтів, хімічного складу корисних копалин; компонентів, що визначають кліматичні особливості регіону); сталість інтегративного базису, інтеграція двох навчальних предметів на основі одного з них (інтегрувати кілька предметів потрібно на основі того, який широко і глибоко вивчає певні закони чи процеси); наявність достатнього обсягу навчального матеріалу, який може бути вивченим на базі іншої дисципліни (основою для забезпечення цієї умови є обсяг наявних зв'язків між спорідненими навчальними предметами).

Розглядаючи проблему інтеграції з позицій її практичної реалізації, нами актуалізовано увагу на тому, що інтеграція навчальних предметів далеко не механічний процес, а в свою чергу інтегрований навчальний предмет за своїм змістом – це не звичайне об'єднання окремих дисциплін. Таким чином, реалізація інтегративного курсу у процесі краєзнавчої роботи з урахуванням міжпредметних зв'язків буде ефективною, якщо врахувати:

1. Зміст і компоненти інтеграції, сполучаючи класичні і нові, основні і

додаткові дисципліни, які сприяють активізації творчого потенціалу підлітків.

2. Напрямок й обсяг змісту інтегративних предметів, який виражається в подачі: а) нового навчального предмета; б) нового спецкурсу (факультативу); в) циклу (блоку) періодично повторюваних уроків; г) одиничних інтегративних уроків.

3. Рівень (стадію) інтеграції змісту в курсі або уроці: а) органічно єдина, цілісна нова структура; б) паралельне співіснування в одному уроці або програмі різних шарів матеріалів; в) стадія переходу від паралельного з'єднання матеріалу до цілісної нової структури.

4. Тему інтегративного заняття, його проблему, мету, рівень новизни. Визначити ступінь досягнення систематизації знань підлітків, формування цілісного погляду на предмет.

5. Діяльність учителя й підлітка з підготовки до інтегративного заняття.

6. Форми проведення інтегративного заняття.

7. Співробітництво вчителів і підлітків на інтегративних заняттях.

Передбачено, що результати діяльності учнів на інтегративних заняттях визначаються за критеріями: створення єдиного уявлення про проблему; розширення їхнього світогляду; підвищення культури суджень, поглиблення аргументації, ступінь переконаності у підсумках обговорення проблеми, вияв елементів творчого мислення; емоційна залученість у проблему.

Інтегровані зв'язки дисциплін у процесі краєзнавчої роботи сприяють формуванню краєзнавчих знань, об'єктивній і всебічній інформаційній картині світу; активному застосуванню знань учнями на практиці, тому що знання легше виявляють свій прикладний характер, а вчитель по-новому бачить і розкриває свій предмет, ясніше усвідомлює його співвідношення з іншими науками. Усі дисципліни мають своєрідний інтеграційний потенціал, але їхня здатність сполучатися, ефективність інтегрованого курсу залежать від багатьох умов. Цілеспрямованість і систематичність проведення навчально-виховної роботи, структурування краєзнавчого матеріалу мають дати суттєві позитивні результати на шляху формування краєзнавчих знань в учнів основної школи у процесі вивчення географічних курсів.

Список використаних джерел

1. Краєзнавство в школі: метод. збірник / [за ред. О.Т.Діброви]. – К.: Рад. школа, 1968. – 118 с.
2. Фіцула М.М. Педагогіка / М.М.Фіцула. – Тернопіль: навч. книга, 1997. – 124с.
3. Якиляшек В.Й. Інтегративний підхід до формування імовірно-статистичних понять / В.Й.Якиляшек // Педагогіка і психологія. – 1998. – №2. – С. 69–78.